

ÁRMÁNY ÉS ÉRTELEM

A végükhöz közeledő Kilencvenes évek számos tétellel gazdagították a lassan növekvő Sántha-bibliográfiát és -biográfiát; amint azt *Majerszky Klára* A Debreceni Orvosképzés Nagy Alakjai 9. füzeteként megjelent (1995) monográfiájában szakszerűen fel is sorolja. A monográfia I. része bemutatja Sántha életét, orvosi, professzori, tudományos munkásságát, a II. rész „A Sántha-ügy” dokumentumait teszi közzé a legszükségesebb kommentárokkal, a III. rész Sántha máig élő hatását villantja fel. Ehhez tartozik *Huszár Tibor* most megjelent könyve is.

Huszár Tibor könyvében ugyanis az „Ötvenes évek” mérhetetlen alávalósága és hihetetlen butasága *Sántha Kálmán* rendíthetetlen tisztességével és kristálytisza értelmével szembesítve mutatja meg — magától, anélkül, hogy különösebb szerzői kommentárra szorulna — a maga elképesztő mélységeit, és — itt nem hiábavaló a ma annyira lejáratos szöveg — emberi méltóságot sugárzó viselkedésének, illetve habitusának a tükrében válik érthetővé, miként és miért képes egy kellően elszánt és erőszakos politika szinte tetszése szerint manipulálni, sőt elhomályosítani akár kiemelkedő tudósok elméjét is. Másrészt viszont — és ez ha tetszik nevezhető a könyv „rejtett dimenziója”-nak is — az is felsejlik Huszár könyvéből, hogy — nem is föltétlenül csak hosszú távon — a legkegyetlenebb politikai gépezet őrlésében is megőrződhetnek „a szabadság kis szigetei”, és éppen a Sántha Kálmánhoz fogható tanúságtételeknek is

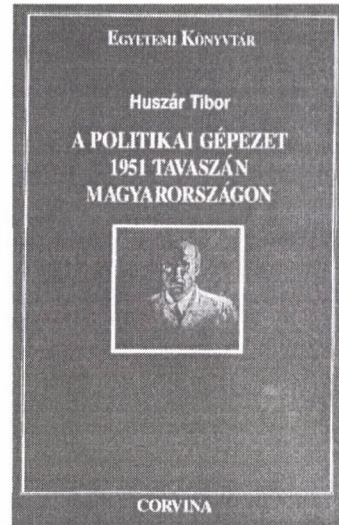
köszönhetően. A „Sántha-pör”, akár háromszázegynéhány évvel azelőtt a „Galilei-pör”, a kiagyaló politikai gépezet ellen fordult, visszahatott rá, átalakította. A „Sántha-pör” és a Magyar Tudományos Akadémia vonatkozásában azonban még nem következett be a II. János-Pál-i fordulat; jobb tehát, ha visszatérünk Huszár Tibor könyvének az elemzéséhez.

A könyv három fő részből és három kiegészítő részből áll. Az utóbbi három egy politológiai összegezést, egy akadémia-politikai epilógust és egy részletes dokumentum-tárt tartalmaz. Az összegezés jellemzi a „Sántha-ügy” konstrukciós-ideologikus jellegét, és elhelyezi a kor hasonló jellegű ügyei között. Mérlegeli, illetve összegezi, hogyan képződtek, illetve változtak a prioritások az egyes ügyek aktualizálásában, amellyel a politikai elit az általa létrehozott és irányított párt- és tömegszervezeti hálózaton keresztül alkalmazkodni igyekezett a jórészt éppen ő maga által létrehozott virtuális valóság követelményeihez és kihívásaihoz. Az epilógus a hálózat kétségbeesett védekezését mutatja be az önmagának úgyszólván végig érthetetlen és elfogadhatatlan leépülése ellen; azt a megzavarodást és érték-eróziót, ami egyre több „láncszemet” szakított ki a látszólag olajozottan működő hálózatból. A dokumentumtár teljes terjedelmükben közli azokat a jegyzőkönyveket, feljegyzéseket, iratokat, amelyek a könyv első három fejezetének a levéltári megalapozásául szolgálnak.

Az I. rész „A per stációt”-t ismerteti, a rendkívül gondos előkészítéstől és szereposztástól az Akadémia 1951. évi rendes közgyűlésén kihirdetett ítéletig. Bemutatja és értelmezi a kivételes műgonddal felállított „csapdát”, amelyben „Sántha Kálmán csak két rossz megoldás között választhatott. Vagy távol marad az osztályüléstől, és akkor erősíti azt a látszatot, hogy a vádak valóságosak s ő azokkal nem mer, vagy nem akar szembeszólni; vagy elmegy, de akkor álláspontja kifejtése ellenére részvételével legitimálja az aktust, ily módon maga is dekórummá válik abban a játszmában, amely akadémiai játékszabályok szerint lefolytatott tudományos vitaként kívánja láttatni azt, amit a valóságban boszorkányperek iratlan szabályai szerint bonyolítottak.” (16.) „Milyen megoldást választott Sántha Kálmán ebben a nyilvánvalóan provokatív helyzetben? Jóllehet pontosan érzékelté, mire megy ki a játék, előzetesen nem kívánta »felborítani az asztalt«. A magatartás esztétikumánál — amelyet egyébként igen magasra rangsorolt — fontosabbnak tartotta álláspontja pontos dokumentálását. Orvos volt, agysebész, a klinika számára nemcsak munkahely volt, de olyan kísérleti laboratórium is, amely emberi életek megmentésének esélyeit sokszorozta meg. Ezt a »hadállást« védeni kívánta, s ha a provokatív akció célja az, hogy ettől az esélytől megfoszszák, hátruljon minden felelősség dokumentálhatóan e nemtelen akció kitervelőire.” (17)

Az I. rész következő fejezeteiből sorra kiderül, milyen következetesen, bátran és racionálisan sikerült Sántha Kálmánnak helytállnia ebben a ravaszul és leleményesen kifundált csapda-helyzetben; mára még a mesterségesen előkapart és tudományosan (Huszár találó fogalomalkotásával „pav-reál” módra) feltupirozott vád is közismert és elismert orvosi közhelyé szelődött: a testi és szellemi túlterheléshez tartozó negatív emocionális terhelés komoly (és egyáltalában nem csak „lelki”) betegséget okozhat. Nem is erre helyezi Huszár a hangsúlyt, hanem a szereplők és főképpen a szerepek jellemzésére; hisz — legalábbis látható — szereplő az egy *Rusznják István* kivételével nemigen akadt, a többiek esetében a nyilvánvalóan előre megírt szerepekhez kerestek — és találtak — tudó-

mányosan és politikailag nyomatékos személyiségeket. Annál meglepőbb, hogy — ha nem is a főszereplők körében — akadtak kiemelkedő renitensek: *Szentágotthai János*, *Haynal Imre*, *Kerpel-Frónius Ödön*, *Hetényi Géza*, „akik a korszak adottságainak ismeretében megfontoltan, de *határozottan* Sántha mellett kötelezték el magukat... Őket elszigetelték, hozzászólásaitak Rusznják blokkolta, érveiket politikailag minősítette, ám ez sem változtat a tényen: a *tudományos*

beszédmodot, értékszemléletet egyedül ő képviselték e fórumon”. (22) Csakhogy itt — pontosan látta és bátran kimondotta Sántha — nem erről volt szó. A zárt osztályülésen, amelyet szintén Rusznják vezényelt, ez expressis verbis meg is mondatott: „Nem úgy van, hogy itt van egy támasz, mint ahogy Haynal mondja, hanem arról van szó, hogy van egy ember, aki a legnagyobb tudósaink egyike, ezért felel most és ezért az Akadémia is felel. Évek óta sorozatosan viselkedik úgy, hogy állandóan mindenki, ellenség és barát érzi, hogy a népi demokráciával szemben egész teátrális ellenállási attitűdöt vesz fel. Ezt nem lehet egyszerű botlásnak minősíteni.» Más szóval: a tudományos érték nem elsődleges kritérium. Lehet valaki a magyar agysebész nemzetközi rangú iskolaalapítója, elősegítheti gyógyító munkájával reménytelennek ítélt betegek megmentését, ha nem veti alá

magát a kinyilvánított politikai-ideológiai követelményeknek, nincs helye az újjászervezett Akadémián.”

A szavazás eredménye nem lehetett kétséges, ám a 19 szavazatból a 14 igen mellett az 5 nem mégis „a Sántha Kálmánnal való szolidaritás kinyilvánításának tényét jelentette”, és Rusznyák, még mielőtt megadta volna a szót Sánthának, szükségét érezte, hogy kinyilvánítsa: Sántha Kálmánnak van és lehet jövője. „... Én tudom, hogy ő jó hazafi és tudom, hogy ennek az országnak jó embere és talán még nem látja azt, hogy ennek az országnak árt a működésével, ám ha ezt látja már és be fog kapcsolódni a nagyon súlyos körülmények között, de lelkesen folyó munkába, úgy mi a segítségére leszünk.” (32)

Huszár az orwelli „duplagondolat” megnyilvánulásának tekinti Rusznyák szavait, a bensőségessé vált intellektuális képmutatás többieknél is tetten érhető jeleként. Azt pedig, hogy hogyan kell érteni a „segítséget”, gyönyörűen demonstrálta a *„Fegyelmi tárgyalás Debrecenben”*.

Sántha Kálmán a kizárását az Akadémiáról megkönnyebbüléssel fogadta; ámde megfosztása katedrájától súlyos csapás volt, s nemcsak reá magára, hanem az egész magyar tudományra és medicinára. Mégis, az ügy felvezetéséhez és a Szovjetunió hasonló tudós-pereihez képest az ítélet enyhének nevezhető. Meglepő továbbá a konstruktív perekben szokásos és jöcskán ritualizált nyilvánosság csaknem teljes elmaradása. A Sántha-ügy az egyetemi és az akadémiai elit „belügye” maradt, a Párt nem kívánta a nem kis fáradtsággal összehordott pert az értelmiség széles körű megfélemlítésére kihasználni, mint mondjuk a „mendelista-morganista” biológia elleni liszenkói propagandát. Miért? És miért csak 1951-ben robbantotta ki a Párt a „Sántha-ügyet”, mikor Sántha Kálmán már 1947-től nyíltan és határozottan — ha soha nem is „teátrálisan” — kifejezte egyet-nem-értését nem egy komoly politikai kérdésben „Pártunk és Kormányunk” irányvonalával. Helyi szinten, városi és megyei pártfórumokon el is indult minden egyes ilyen alkalomból a kezdeményezés Sántha Kálmán megregulázására, de nem jutott messze. Miféle „Előzmények, okok, viszonyrendszerek” fogták

vissza a „magánszorgalmú ebeket”, míg nem 1951-ben eldőrdült a startpisztoly? S akkor is pontosan mikor és hol? Ezeket a kérdéseket elemzi a II. rész, a mikrohistoria szociológiai körülményekkel és egy detektívregény izgalmasságával. Ám Huszár nem enged a „nyomozati paradigma” csábításának, nem keres megalapozatlan összefüggéseket, megmarad a dokumentálható adatok talaján. Az így kialakuló kép viszonylag és nagy vonalaiban egyszerű. 1951-ig a párt-elitben még szóhoz jutottak Sánthát közelről ismerő és éppen ezért feltétlenül becslő erők, ám a harmadik világháború rémét felidéző 1949–1950-es „Sztálini fordulat” honi hullámai félreseperték őket, és megnyílt az út a Sánthára rég fogukat fenő funkcionáriusok előtt. *Horváth Márton* sokuk nevében jelentette ki: „Ezt a frátert minél hamarább távolítsák el!” Együttal azonban átrendeződött az ellenségteremtés elmélete és gyakorlata is a pártelit virtuális valóságában, és az elretentés stratégiája a párton belüli ellenségre koncentrált. És ezek a változások a gépezet törvényszerűségei szerint végigfutottak a megyei és városi pártbizottságtól az egyetem világán át az Akadémia világáig.

A III. rész azt mondja el, hogyan tükröződött mindez a párt reprezentatív nyilvánosságában és miként függött össze a „Sántha Kálmán ügyében tervezett s a boszorkánypereket általában követő propaganda-hadjárat leállítására” a virtuális valóság átrendeződésével, amelyben — a világháborús fenyegetettség előszelében — célszerűnek látszott ellenlépéseket tenni. „olyanokat, amelyek megnyugtadják az intelligenciát”. (209) Részletesen ismerteti és elemzi Huszár Tibor Rákosi Mátyás beszédét a Politikai Bizottság 1951. június 28-i ülésén. „Azon felév történéseinek, amelyek Sántha Kálmán ügyének is idő- és térkere-tül szolgáltak, ez [a beszéd] a politikai információ újraértelmezett történetét vázolja fel. Rákosi Mátyás olvasatában nem a halmozódó, egymásra torló válságjelenségek, a háborúra való felkészülés kényszere jellemezték 1951 első hónapjait, hanem a lendület és a növekvő bizalom. ... Közben azonban — folytatja Rákosi a história felidézését — történt néhány esemény, amely ezzel a lendülettel szemben kisebb-nagyobb

hullámot tudott létrehozni. • Öt ilyen ügyet nevez meg: a gazdasági helyzetet, pontosabban az élelmezési helyzetet; a Kádár-ügyet; a kisipar és a kiskereskedelem gyakorlati felszámolását; a kitelepítést és a Grósz-pert. Arról természetesen ebben az értelmezésben nem eshet szó, hogy az említett ötből »négy hullámot« — az első leleplezésére — maga a párt idézett elő». (208)

Salina herceg utolérhetetlenül pontosan megfogalmazza *A párdúc*-ban, hogy az önmagát-ámitás képessége elengedhetetlen követelmény annál, aki másokat vezetni akar. Ez az első lépés a hosszú úton, amely végül ellenségek konstruálásához, démonizálásukhoz és tervszerű „leküzdésükhöz” vezet. „S akkor »a kisebb-nagyobb hullámok« megtörhetők. ... A hatalmi gépezet tovább működik, a párt pedig politikai téren »még nagyobb követelményekkel léphet fel...«” (211). Huszár Tibor az ellenség-képzés konkrét eseteinek elemzésével és időzítésével egyszerre mutatja be az örült gépezet működési mechanizmusait, és azt, hogy miért és hogyan került a „Sántha-ügy” hirtelen háttérbe a párt „alvilágának” értékelésében és szemszögéből „a párton belüli ellenség” megsemmisítésével és az egyház megfélemlítésével szemben.

Hátborzongató olvasmány *„A párt reprezentatív nyilvánossága és /al/világa”*; a legfélelmetesebb azonban az, hogy a leírt gépezet és mechanizmusok nem látszanak a kommunista pártra és a külső és belső hidegháború időszakára korlátozódni. Ha egyszer egy politikai vagy gazdasági elit rálép az önmagát ámitás útjára és enged a csábításnak, hogy valóságos gondjait és hibáit bűnbakképzéssel „oldja meg”, akkor alkalmas körülmények és trendek esetén beindulhat a gépezet, mivel örült, de van benne rendszer.

Külön meg kell említeni a Jegyzeteket. A mikrohistória mestereiéhez hasonlóan, Huszár Tibor jegyzetei sem csupán a pontos adatolást és a szöveg bibliográfiai-biografikus-filológiai kiegészítését szolgálják. Értelmezik és folytatják a szöveget, új ablakokat nyitnak a szöveg szempontjából tán periférikus, de a téma miatt fontos és érdekes területek felé, bemutatnak a szövegben esetleg épp csak említett tudósokat, részletezik intézmények személyi és szervezeti

adottságait, a politikai ellenőrzés és irányítás mindent átható módszereit. Az utóbbi szempontból pl. lásd a 409. jegyzetet: „A főtítkári beszámoló az MTA rendes közgyűlésén e célokat így összegezte: »Az Akadémia közvetlen célkitűzései között tehát szerepelniök kellett tudománypolitikánk ideológiai tartalmára vonatkozó feladatoknak is. Ilyenek mindenekelőtt a következők: 1. A marxizmus-leninizmus tudománypolitikai felfogásának megismertetése a kutatókkal; 2. Az elmélet és gyakorlat egysége elvének hazai viszonyainkra való alkalmazása; 3. A nyugati imperialista államok áltudományossága előtti hajbókolásban megnyilatkozó kozmopolitizmus elleni aktív küzdelem. 4. A Szovjetunió tudományának minél szélesebb körben való megismertetése«. (Alexits György beszámolója CIX. Nagygyűlés, MTA rendes közgyűlése. *Akadémiai Értesítő*, LVII. köt. 1949—50.)” Ilyen „színvonalas” célkitűzések tükrében válik érthetővé, hogy nemzetközi hírnevű tekintélyes tudósok teljes komolysággal hosszan érvelnek bugyuta vád alapján, bugyuta érvekkel Sántha Kálmán ellen a sztahanov-mozgalom „védelmében”, „a dolgozó magyar nép” és a „diákság” nevében. Nehéz eldönteni, mi dominál az érvekben: a félelem, a karrierizmus, a cinizmus, az önámítás, az elvakultság vagy az internalizált képnmutatás?

„E könyv 1951 tavaszának történéseit idézi, s így hőseink további sorsának alakulását — vezetni be Huszár Tibor az *Epilógust* — érdemben nem követjük nyomon. Jegyzőkönyvszerűen mégis rögzítjük a fontosabb fejleményeket, s annak dokumentumait.” Ez a rövid epilógus a hozzá tartozó bőséges jegyzetekkel voltaképpen egy új könyv anyaga lehetne az Akadémia vontatott kijózanodásáról és ingadozó útkereséséről a Sántha-ügy tükrében.

A dokumentumok, az Akadémia Orvosi Osztálya 1951. június hó 1-én tartott nyilvános osztályülésének jegyzőkönyvétől a Rákosi Mátyás hozzászólásából közölt részletig döbbenetes erővel illusztrálják és igazolják a szöveg és a jegyzetek fejtegetéseit. A könyvet szakszerűen összeállított biografikus mutató (*Némethné Vágyi Karola*) és néhány jellegzetes — és jellemző — fénykép zárja.

Huszár Tibor könyve mintaszerűen mutatja be Akadémiánk reagálását az ország

történetének egyik tragikus pillanatában; meghajlását a kényszerek nyomása alatt, de a tudomány, az értelem, a hűség erejét is, ahogyan Sántha Kálmán rendíthetetlen alakja köré vonzódtak a ravasz megfélemlítések ellenére is akadémikusok, profesz-

zorok, kutatók, orvosok közül néhányan, a körülményekhez képest tán nem is kevesen. (*Huszár Tibor: A politikai gépezet 1951 tavaszán Magyarországon. Corvina, 1998. 388 o.*)

Vekerdi László

TISZTELGÉS EGY TRAGIKUS SORSÚ BALOLDALI POLITIKUS ELŐTT

Mindig is érdekelt, hogy a Nagy Imre környezetéhez tartozó művelt, tehetséges baloldali intellektüelek korábban hogyan, milyen hatásokra jutottak el a munkásmozgalomhoz, lettek a kommunista párt tagjai s a marxizmus hívei. Miért váltak a második világháború, különösen a kommunista párt hatalomátvétele után, ultra-baloldaliakká, szektásokká, dogmák rabjává — s túlzóan fogalmazva — a szovjet típusú szocialista rendszer szálláscsinálói. Majd Sztálin halála után miért fordultak szembe a rendszerrel és lettek a kibontakozó reformkommunista mozgalom hangadói? 1956-os szerepük s későbbi sorsuk közismert. Losonczy Géza külön is érdekelt, nemcsak személyes tragédiája miatt, hanem azért is, mert benyomásom szerint ő volt az egyik legtehetségesebb és legérdekesebb ember Nagy Imre környezetében.

Kövér György modern szemléletű, mintaszerű életrajzot írt Losonczy Gézáról. Hallatlanul gazdag életrajzi anyagot gyűjtött össze. Szakmai lelkiimeretességére mi sem jellemzőbb, minthogy családtagjai mellett szinte mindenkit megkeresett, aki ismerte hősét, s bejárta azokat a helyszíneket, ahol megfordult. Nemcsak az életpályát meghatározó szociológiai tényezők, a történelmi körülmények alakulását vázolta fel biztos kézzel, de nyomon kísérte Losonczy lelki, intellektuális fejlődését, feltárta a belső válságok, meghasonlások kiváltó okait is. Feldolgozta betegségeinek, mindenekelőtt bőrtőnpszichózisának történetét, történész körökben ritka jártassággal orvosi és elméleti kérdésekben.

Losonczy Géza 1917. május 5-én született Érsekcsanádon, református lelkész családban. Apja korai halála miatt a család Ceglédre, édesanyja szüleihez költözött. 18 éves koráig vallásos volt, részt vett az egyházi életben. Lelkes cserkész. A protestantizmus megvédte attól, hogy a kor divatos jobboldali szellemi áramlatai tartósan hasanának rá, de Szabó Dezső műveit szívesen olvasta. A baloldali eszmevilág távol állt tőle, a kommunizmus ellen, az akkori elvárásoknak megfelelően, harcolni akart. Már gimnazista korában feltűnt „túlzottan önálló magatartása”, ami megfert azzal, hogy „elfogadta az iskola szigorát, illetve alkalmazkodott hozzá”. Egy ártatlan diákcsinny, pajzán katonanóta eléneklése miatt Cegléden kizárták a gimnáziumból, ezért Hajdúböszörményben érettségizett 1935-ben. Bár nem jött igazán mélyről, a család (alsó)középosztályi életszínvonalon élt, ifjúkorában kialakult benne az érzékenység a szociális igazságtalanságok iránt. Önmaga értékeit, képességét korán felismerte: egy ambiciózus kamasz öntudatával jegyezte meg magáról: „...nagy tehetség vagyok”.

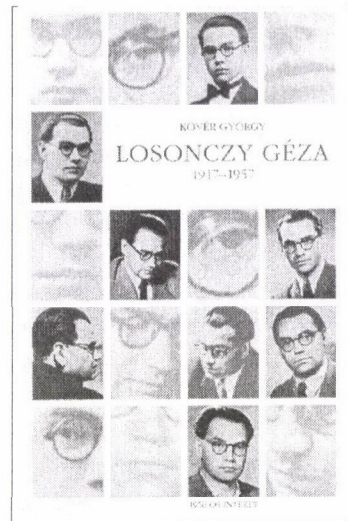
Eszmei balratolódása, vallástól való elfordulása a debreceni egyetemi évei alatt következett be, ahol 1935-ben kezdte meg tanulmányait magyar—francia szakon. 1936 tavaszán tűnt fel a baloldali diákmozgalomban, részt vett a Márciusi Front helyi csoportjának megmozdulásain, irt a Tovább-ba. 1939-ben — franciaországi tanulmányútja idején — Párizsban kapcsolatba került az illegális KMP Külföldi Bizottságával és hivatalosan is tagja lett a pártnak.

Kövér Losonczy baloldali fordulatát elsősorban környezete, diáktársai hatására vezeti vissza és arra, hogy a debreceni egyetemen tanuló kommunista fiatalok, főként Zöld Sándor tudatosan beszervezték. A szerző ugyanakkor nyomatékosan hangsúlyozza: ezt az tette lehetővé, hogy 1937-ben, vagy valamivel korábban megismerkedett a marxizmussal, s annak hatására szándékosan szakított korábbi életfelfogásával, életformájával s gondolkodása is átalakult. Az identitásváltás súlyos belső konfliktusokkal járt együtt, amelyek pszichoszomatikus tüneteket (gyomorfekélyt) is okoztak.

Hazatérte után, 1940 tavaszától a Népszava újságírója, a kulturális rovat munkatársa lett. Kövér György kimutatja, hogy írásaiban az illegális KMP politikáját, nézeteit képviselte és népszerűsítette színvonalasan, s egyáltalán nem doktriner módon. A pártpolitika középpontjában ekkor már a néppolitikai szellemében a független, szabad, demokratikus Magyarország megteremtése állt, ami az adott helyzetben reális, s Losonczy számára kompromisszumok nélkül vállalható program volt. 1942-ben azonban illegálisba kényszerült, mert 1940 tavaszi letartóztatása óta rendőri felügyelet alatt volt, fennállt őrizetbe vételének veszélye. Az illegális körülményeit, a magára maradási, kapcsolatainak, mozgásterének beszűkülését nehezen viselte. Írt néhány cikket a Szabad Néphez, s 1943–1944 fordulóján Donáth Ferenczel együtt elkészítette a Békepárt nevezetes, a németellenes demokratikus erők összefogását sürgető memorandumát, amelynek egy csonkított változatát 1948 januárjában ő hozta először nyilvánosságra a Csillag című folyóiratban. Losonczy tevékeny szerepet játszott a németellenes ellenállási mozgalom, s a Magyar Front szervezésében is.

Az 1944–1945-ös fordulat Losonczy számára valóban felszabadulást jelentett, megszabadult az illegális kényszerű, nehezen viselt kötöttségeitől, véget ért az ostrom, újra szabadon élhetett. 1945 februárjában megnősült, kommunista újságíró, Haraszi Sándor leányát, Máriát vette feleségül. 1945 márciusától az MKP hivatalos lapja, a Szabad Nép főmunkatársa. 1948 decemberétől a miniszterelnökség, 1949 szeptemberétől 1951 januárjáig az újonnan

felállított Népművelésügyi Minisztérium államtitkára. 1945-től nemzetgyűlési, illetve országgyűlési képviselő. Közben, 1946 októberétől az MKP, majd az MDP KV póttagja, 1949 szeptemberétől rendes tagja. (A Rajk-ügy miatt kizártak helyére kooptálták ötdömögével.) Vezette a párt ún. Rádióbizottságát, 1948 őszén helyet kapott a gyakorlati politika alakításában a KV-nál fontosabb Agitációs és Propaganda Bizottságban. A pártvezetőség tagjai közül Révai Józsefhez állt közel.

Az 1945 és 1951 közötti években Losonczy politikai és újságírói pályája a maga teljességében kibontakozott, országosan ismertté vált, egyre magasabb közjogi pozíciókat töltött be. 1945 tavaszán, az induláskor még polgári életformát élő, kicsit bohém, szabadszellemű, egyáltalán nem, vagy csak alig vonalas kommunista újságíró, 1948–1949-re viszont már kemény sztálinista, s magatarása is megváltozott, fennhéjázó lett, lekezelte az embereket. Csúnya szerepet játszott a Rajk-per körül, 1949 szeptember elején ő írta a Szabad Nép egyik ledurvább vezércikkét pártja per és halálos ítélet előtt álló korábbi vezetője és társai ellen. Egy másik vezércikkben alaptalanul megtámadta Bartók Bélát és kitéssékelte a magyar kulturális hagyományból. Bár az ún. „selejtlista”-ügyért később nem vállalta a személyes felelősséget, 120 ezer könyv,

közöttük klasszikusok bezúzása mégis az ő hivatali ideje alatt történt.

Noha Kövér György utal külső kényszerekre, Losonczy sztálinista fordulását alapvetően szubjektív tényezőkre. A „racionalista teleologikus életfilozófia kisugárzására” vezeti vissza. Magyarán szólva szerinte Losonczy egy utópiában hitt, a szocializmus magyarországi megvalósíthatóságában. A stratégia és a taktika korabeli kommunista felfogása szerint a stratégiai célhoz egyetlen út vezet, aki a célt vállalja, annak az oda vezető utat is vállalnia kell, a nehézségek ellenére is. Ha a szocializmushoz vezető út helyességében kételkedik, akkor magában a végcélban is kételkednie kell. A nehézségek leküzdése az egyetlen lehetőség a cél, a világ átalakítása, a kapitalizmus felszámolása és egy új világ megteremtése érdekében. A kommunisták, a kommunista mozgalom sajátos szubkultúrája miatt, elvesztették kritikai érzéküket, ellenálló képességüket. Mindebben sok igazság van, s nem véletlen, hogy e koncepció kialakításában a szerző sok segítséget kapott Újhelyi Szilárdtól. E recenzió keretében nincs mód annak felvetésére, illetve megvitatására, hogy a szocializmus programja a második világháború után nálunk (és Kelet-Európában) csupán utópia, vagy a modernizáció nem versenyképes, alacsony hatékonyságú, külső tényezők által kikényszerített változata volt-e, úgy vélem, hogy az említett szubjektív okok mellett, amelyeket további szempontokkal is ki lehetne egészíteni, Losonczy, a párthoz közel álló kommunista értelmiség megcsalásában komoly szerepet játszott a nemzetközi helyzet alakulása, s a nemzetközi munkásmozgalom megváltozott légköre. 1947 tavaszán kirobbant a hidegháború, a nagyhatalmak együttműködése megszűnt. Európa kettészakadásának folyamata felgyorsult. Az Egyesült Államok nyugat-európai, a Szovjetunió kelet-európai befolyását igyekezett kiszélesíteni és megszilárdítani. 1948 nyarán bekövetkezett a szakítás Sztálin és Tito között, ami a szovjet blokkhoz tartozó országokban súlyos torzulásokhoz vezetett, s lehetetlenné tette a szocializmus megvalósításának bármiféle külön útját. Ez utóbbi eseményre talán érdemes lett volna a szerzőnek nagyobb figyelmet fordítania.

Losonczyt az ún. „selejtlista”-ügy miatt 1951 januárjában leváltották, majd március 17-én letartóztatták. Október 12-én koholt vádak alapján 15 év börtönre ítélték, amely végül is nem emelkedett jogerőre. A börtönben tbc-s lett, majd tüdővérzést kapott. Súlyos idegbetegség tünetei jelentek meg nála, átmenetileg zavarttá vált. Börtönpszichózisa miatt 1954 júliusában a Lipótra került, majd szeptembertől a mátraházi tüdőszanatóriumban gyógykezelték. 1955 februárjában a budakeszi szanatóriumban tüdejével megműtötték. Visszakerült Mátraházára, ahonnan 1955. szeptember 16-án tért vissza, immár gyógyultan Budapestre. Közben 1955 áprilisában rehabilitálták. Bár már 1954 novemberében kinevezték a Magyar Nemzet fõmunkatársává, csak 1955 decemberétõl vett részt a szerkesztõség ülésein, s 1956 tavaszától kezdett ismét tevõlegesen újságitással foglalkozni.

Kövér György meggyõzõen mutatja be, hogy a börtönévek, az átélt szenvedés, csatlódása a párt politikájában és vezetõiben, s a kínzó õnvád az általa elkövetett hibák miatt alakították át Losonczy Géza gondolkodását, a politikához való viszonyát és magatartását. Ôszintén szembe fordult saját sztálinista múltjával, s azon kevesek között tartozott, akik nyilvánosan önkritikát gyakoroltak. 1955 októberében részt vett a kultúrpolitika sztálinista fordulata ellen tiltakozó memorandum-akcióban, s nem volt hajlandó visszavonni aláírását, amiért pártfegyelmit kapott. Fellépett a törvénysértéseket elkövetõk felelõsségre vonása érdekében: sürgette a törvényesség és a párton belüli demokrácia helyreállítását; elítelte a kritika elfojtását mind a pártban, mind a nyilvánosság elõtt. Az SZKP XX. kongresszusa rá is a reveláció erejével hatott.

Losonczy börtönbõl való kiszabadulása után, 1954 november végén találkozott elõször Nagy Imrével a Kékesen. Kapcsolatuk késõbb is fennmaradt, de szorosabbá csak a miniszterelnök leváltása, s a pártból való kizárása után vált. Valójában õ volt az, aki a nehézkesen mozduló, a pártszerûséghez túlságosan is ragaszkodó Nagy Imrét a nyilvánosság elõtt képviselte, megjelenítette. Kövér György munkájából az az olvasó benyomása, hogy Losonczynek 1956 októberre elõtt az értelmiségi politika megújításán túl-

menően nem volt kialakult, végiggondolt politikai programja. A politikai válságból a kiutat a tekintélyt veszített, erkölcsileg teljesen lejáratódott Rákosi Mátyásnak, az MDP első titkárának leváltásán, a pártvezetőség és a kormány személyi összetételének átalakításán keresztül képzelte el, jelentősebb demokratikus reformok bevezetését, például többpártrendszer helyreállítását ekkor még nem helyeselte.

Kövér György részletes áttekintést nyújt Losonczy Géza 1956 októberi szerepvállalásáról. Könyvének ez az egyik legjobban sikerült fejezete. Október 23-ról 24-re virradó éjjel beválasztották a KV-ba és a PB póttagja lett, megbízatását azonban nem fogadta el. 30-án a Nagy Imre-kormány államminiszterévé nevezték ki. 31-én a megalkuló MSZMP Ideiglenes Intézőbizottságának tagja lett. Donáth Ferencsel együtt történelmi érdeme, hogy a párt megváltoztatta az események értékelését, és „ellenforradalom” helyett „nemzeti demokratikus felkelésnek”, „forradalomnak” minősítette azt, s tárgyalásokba bocsátkozott a felkelőkkel. A szerző ugyanakkor rámutat arra, hogy Losonczy maga is sodródott az eseményekkel és tele volt bizonytalansággal, kételyekkel, sőt félelemmel. A pártelnökség és a minisztertanács 30-i döntéséről, a többpártrendszer visszaállításáról megdöbbenéssel értesült, addig ezzel nem számolt. Van nyoma annak, hogy kezdetben nem helyeselte a Varsói Szerződésből való kilépés és a semlegesség kinyilvánításának gondolatát, de a november 1-i kormányülésen már támogat-

ta azt. A semlegességet — Nagy Imre külpolitikai koncepciójával összhangban — nem osztrák, hanem jugoszláv mintára képzelte el keleti, tehát szovjet orientációval. A szovjet csapatok kivonását illetően az MDP KV október 26-i ülésén még azt mondta: „Álláspontom, hogy a szovjet hadsereg ne menjen ki”. Bár aggasztotta, hogy mi lesz a munkáshatalommal, eljutott odáig, hogy belátta: a kommunista párt el fogja veszíteni vezető szerepét, s a szabad választások megrendezése esetén nem jut be a parlamentbe, vagy csak néhány képviselője lesz. Tehát tudomásul vette volna a lakosság, a nép ítéletét. Az, hogy november 1-jén Szántó Zoltánnal elmentek a jugoszláv, nagykövetségre, hogy menedéket kérjenek családtagjaik számára, azt mutatja, tartott attól, hogy felülkerekedik az ellenforradalom, s megkezdődik a kommunisták tömeges üldözése, fizikai megsemmisítése.

Kövér György kitűnő könyve nemcsak szaktudományos mű, de tisztelgés egy tragikus sorsú *baloldali* politikus előtt. „Losonczy Géza... utolsó fennmaradt saját kezű és akaratú hitvallásában is kitartott szocialista (és demokrata) meggyőződése mellett — írja. — Lehet, hogy mindez ma nem számít érdemnek. Lehet, sőt valószínű, hogy súlyosbitóan hatott börtönpszichózisa kiújulására... ám akkor is a Nagy-kormány államminisztere életének végső igazságához tartozik.” (335. o.) (*Kövér György; Losonczy Géza 1917—1957. Budapest, 1998. 1956-os Intézet, 404 o.*)

Vida István

A NEMZETÁLLAM MEGY, A POLISZ MARAD?

Van-e még szükségünk az államra, olyan körülmények között, amikor a planetáris szinten működő gazdaságból jobb minőségű szolgáltatásokra számíthat a résztvevő, mint amit az állam által irányított gazdaságok valaha is nyújtottak? Ez Gombár Csaba könyvének alapkérdése. Válasza az, hogy igen, az államra továbbra is szükség van, még akkor is, ha ez a fogalom, mint

sok más politikatudományi kategória, napjainkban lényeges jelentésmódosulásokon megy keresztül. A szerző kibontja az államnak azt az eredeti jelentését, amely koherensen tetten érhető a politikatudomány eddigi története során és szerinte érvényes maradt.

Az alapos és szellemes *eszméletörténeti összefoglaló*, jóllehet nem részletezi, de be-

mutatja az *erős állam versus gyenge állam* hagyományos szembenállásának lényegét. A jólét kérdésének megválaszolását tekintve az erős állam szükségessége felé irányulnak azok az érvelések, amelyek szerint morális okaink vannak arra, hogy a politikai közösség (vagy egyes tagjai) által megtermelt javakból a politikai közösség minden tagja valamilyen mértékben részesüljön. Ezzel ellentétben a minimális vagy gyenge állam mellett érvelők szerint morális okaink inkább arra vannak, hogy a bárki által megtermelt javakból semmilyen jogcím elvenni nem lehet. Esetleg abban a mértékben indokolt a javak egy részének közbirtoklása, amilyen mértékben éppen a tulajdon megszerzése és megvédése érdekében szükséges.

Gombár frappánsan megállapítja: ahhoz, hogy az állam jelenlétének mértékéről egyáltalán vitatkozni tudjunk, államra, *a politikai vita színterére* van szükségünk. És mi a szerepe az államnak a közügyeket érintő vitákban általában? Az állam az igazságosság „adminisztrátora”.

Szerepének minden olyan megközelítése, amely az államot mint szabályozót, vagy ennek a szabályozó tevékenységnek szükségletességét bizonygatja, egyoldalú ahhoz a jelentéshez képest, amivel az állam fogalma a nyugati politikaelméleti hagyományban eredetileg rendelkezik. Ha a sort Platón Államától Hobbes Leviatánjáig követjük (hozzátéve a mai megközelítéseket is) marad egy állandó, amely az állam végső attribútumaként mindvégig jelen van: az igazságosság formai lehetővé tétele a publikus megvitatás által. Enélkül nincs az egyének morális biztonsága, és ennél fogva éppen a jólét az, ami hiányzik. Gombár szerint az államot tévesen szemlélik azok, akik valamilyen külső beavatkozót látnak benne. Az állam legeredetibb értelmében formája a társadalmi létnek.

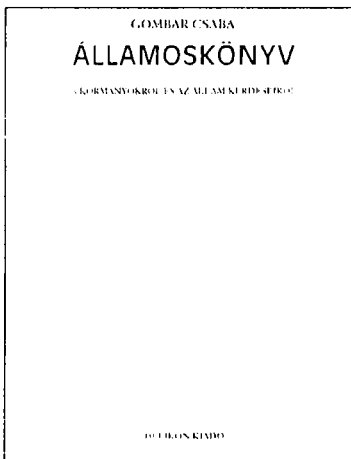
Az írásokban megemlített olyan klaszikus politikatudományi kategóriák mint állam, kormány, szuverenitás, demokrácia *érvényességének, újra értelmezésének* lehetőségét a magyar rendszerváltás jelenbe nyúló története mentén fejti ki. A könyvben lépten-nyomon kiderül, hogy mindaz, ami az elemzést ma arra készíti, hogy ezeknek a politikatudományi kategóriáknak az érvényességét felülvizsgálja, globális eredetű,

még akkor is, ha első látásra csupán magyar vagy kelet-európai aktualitásnak tűnik. A válogatott esszék és tanulmányok között egységet teremtő koncepció szerint olyan korban élünk, amikor állam és régió, nemzeti és nemzetközi csak egymással szembesítve tárgyalható ésszerűen. Minden megközelítés, amely szemet huny a lokális—globális kölcsönhatás felett, szükségképpen célt téveszt. De van valami, ami mégis sajátossá teszi Kelet-Európában a globális és regionális kontextussal való szembesülést. Ebben a térségben bizonyos politikai javak megszerzése — mint például a szuverenitás vagy a jóléti állam — időben egybeesett olyan globális folyamatokkal, amelyek napjainkban ezeknek a politikai javaknak a leépülését mutatják. Magyarország éppen azokba a nemzetközi struktúrákba akar integrálódni, amelyek a nemzetállami szuverenitás több évszázados tapasztalata után az államiság és a szuverenitás valamilyen új formáját kezdik megvalósítani. Ezt az új formát még senki sem ismeri teljes egészében, de azt lehet tudni, hogy mire Magyarország eljutott odáig, hogy tényleges szuverenitásban gondolkozzék, „nemzeti karrierjének” megvalósulása máris ennek a fázisnak a meghaladásában áll. Gombár könyvének témája a történelmi megvalósulásnak ez a kétértelműsége.

A napi hírek szintjén is legaktuálisabbnak számító problémák az egyik legősibb politikatudományi kérdést elevenítik fel. Miként övjük meg az állam egészét bármilyen különös érdek más érdekek felett gyakorolt diktatúrájától? Ez akár Arisztotelész személyes üzenete is lehetne a magyar rendszerváltás résztvevőinek. *Az állam egyetemességéről van szó*, amely eszerint abban áll, hogy a különös érdekek közös jóként élik meg azt a berendezkedést, amely lehetővé teszi számukra, hogy különösségükben zavartalanul létezzenek. A magyar rendszerváltásról szólva Gombár Csaba felteszi a kérdést: mi van akkor, ha éppen a közös jó mibenlétében nem tudnak az állam polgárai megegyezni?

Mint minden tudományos munka, ez a könyv is megfigyelést és elemzést ismertet. Ha csupán ezt néznénk, akkor az *Államoskönyv*-ről nem mondhatnánk semmi egyebet, mint amit hasonló politikatudományi

esszé- és tanulmánykötetéről el lehet mondani. Miért más az *Államskönyv*, mint a diszciplína hasonló tárgyú művei? Azért, mert a szerző vizsgálódásainak tárgya a vizsgálódás idején keletkezett. Egy születő „polisz”-ról van szó. Gombár Csaba olyan időszak politikai eseményeiről és az ezeket kísérő sajátos politikaelméleti jelenségekről beszél, amelyek valóban egy új politikum születését jelentették Magyarországon. Úgy is mondhatnánk, hogy a politikum születését (vagy újjászületését) jelentették egy olyan korszak után, amelyben Gombár értelmezése szerint, nem is létezett a szó klasszikus értelmében állam, hanem csak „A párt” volt.

A rendszerváltást megelőző évtizedekben hiányzott a politikum és ezért amit most látunk, nem csak a civil társadalom születése, hanem egyben az állam mint a politikum letéteményesének születése. A nézeteltérések egy ilyen születő közegben válnak csak igazán azonosítható különbségekké. A növekvő polarizálódás a *születő politikum* jele. A politikából mint mesterségből, a politikusból mint hitelképes személyből való kiábrándulás is része a (nehéz) születő poliszban uralkodó közhangulatnak. Gondolatmenete szerint a politikának mint valami tisztátalannak visszautasítása mögött a politikumról alkotott hamis kollektív tapasztalat áll, abból az időszakból, amelyben nem az államiságra jellemző kormányzás, hanem a pártve-

zetés volt a meghatározó. A politika iránt érzett bizalmatlanság tehát egy olyan közegben született meg, amely valójában nem is volt politikai. Ezzel ellentétben a politikum valós körülményei között a politika az a közeg, amelyben a véleménykülönbségek nyilvános teret kapnak. Az egész könyvet végigkísérő érvelés szerint az állam nemzeti kereteket és asszimiláló integrációt túlélő képessége abban a szerepében rejlik, hogy a játék szabályainak mindenképpől teret ad.

Gombár szerint a kormány legfőbb ismérve nem hatalomkoncentráció képessége. Ugyanis a hatalom koncentrációja önmagában nem az erő jele, hogy a legitím erőről ne is beszéljünk. A kormány minőségének mutatója az a képessége, hogy formailag *lehetővé teszi önmaga felelősségre vonását*. Mi az, ami lehetővé teszi, hogy esendő embereknek az a csoportja, amelyet kormánynak neveznek, mindenkor ellenőrizhető legyen? A jó alkotmány. Ebben az értelemben a rendszerváltás utáni magyar kormányok inkább hobbes-i mint locke-i példák, mert azt hiszik, hogy megbízatásuk olyan hitelt kölcsönzött nekik, amely a mandátum teljes idejére szól. Gombár szerint a kormánynak és a kormányfőnek sosem szabad ezt hinnie. A társadalom nem függhet attól, hogy mit hisz a kormány. Az alkotmány éppen ennek biztosítását célozza.

A könyvben összegyűjtött írásokban, amelyek műfajilag és pillanatnyi aktualitásuk tekintetében is egymástól eltérőek, az írásokon átívelő saját tézis körvonalazódik. E szerint az állam rendelkezik egy olyan szereppel, amit az államhoz képest gazdaságilag jobban teljesítő magántulajdoni szféra nem helyettesíthet, nevezetesen: *az állam a demokrácia letéteményese*. A piac korlátlan kibontakozását szabályozó politikai döntések annyiban legitímek, amennyiben azt a minimális demokráciát próbálják életben tartani, amely nélkül maga a jólét kerülne veszélybe. Lehet, hogy a nemzetállam elkopott, de az államra továbbra is szükség van. Ez a tézis a magyar rendszerváltás, valamint a nemzetállamok és nemzetgazdaságok szétesésének globális problémája szintjén egyaránt érvényes.

Napjainkban nem lehet a jólétet csupán helyi kérdésként kezelni. Nem léteznek már szigorúan „belső” vagy szigorúan „külső”

problémák. Ez persze nem azt jelenti, hogy az olyan kategóriákkal összefüggő problémáknak mint a jólét, a szuverenitás és az állam nincsenek helyi percepciói. De a könyv logikája szerint az igazán figyelmet érdemlő hazai kérdések globális kérdések is egyben.

Az *Államokönyv* műfajilag nehezen besorolható. Elemző jellegű magánlevéltől, esszéig és tanulmányig terjednek az össze-

gyűjtött írások. Ha ez a könyv a korszakon keresztül legvilágosabbnak gondolt politikai kategóriák manapság növekvő besorolhatatlanságáról szól, akkor miért kellene magát az erről szóló könyvet műfajilag besorolni? Annál is inkább felesleges, mert ha egy könyv jó, akkor nem szorul rá, hogy még be is sorolják. (Gombár Csaba: *Államokönyv*. Helikon Kiadó, 1998. 208 o.)

Szilágyi Mihály

BEFEJEZETLEN MŰLT

A Tisza-völgy rendezésének történetéhez

Dunka Sándor — Fejér László — Vágás István: A veritékes honfoglalás. A Tisza-szabályozás története című szép könyv témájával és a szemléletváltás szükségességét hangsúlyozó, a humán tudományok felé nyitó programjával egyaránt felkeltette a történeti ökológia szempontjait érvényesíteni próbáló történész érdeklődését, s az eredeti szándék szerint szabályos recenzióknak indult írásból szabálytalanul nagyobb esszé lett. A következőkben ennek a hosszabb írásnak a kötet témájához közvetlenül kapcsolódó részletét közöljük, a történeti ökológia szemszögéből hangsúlyozva vagy kiegészítve a Tisza-szabályozás kérdéseinek néhány további történeti összefüggését. Az írás eredeti terjedelmében a vonatkozó irodalomjegyzékkel a Ligetben jelenik meg A kultúra „kettős spirálja” címmel.

A Tisza-völgy rendezése — ahogyan eddig hívták, a „második honfoglalás” — másfélvszázados születésnapjára új nevet kapott. A *veritékes honfoglalás*, ez a szép kiállítású könyv pedig már magában rejti a kérdést: vajon az új évezred minek nevezheti majd négy nemzedék hatalmas teljesítményét, Széchenyi István koncepcióját, Vásárhelyi Pál és mérnöktársai, s a földmérők, gátörök, hivatalnokok, az árvízi mentők és a névtelen tízezrek munkáját?

A szerzők — *Dunka Sándor, Fejér László, Vágás István* — a vízügyi műszaki történeti tudományok ismert tudósai, saját tanulmányaikat, vizsgálataik és több kiváló hidrológus, tudománytörténész s a magyar vízimérnöki kar eredményeit foglalták össze. Közlik a terveket, a kilométereket és köbmétereket, a hibákat és a bírálatokat. Jól

áttekinthető grafikonnal ábrázolják, hogy az árvíztől védett terület és árvízvédelmi művek tekintetében elsők vagyunk Európában, megelőztük Hollandiát is. A mérleg tárgy-szerű és pozitív. A program viszont új: napjaink mérnökének — közli Lotz Károly előszava — „az élő környezet és a természet védelmét kell első helyre tennie, meghaladva elődeinknek csak a gazdasági haszonra figyelő szemléletét...”.

Jelentős újdonság, hogy a műszaki történeti leírásokat egykorú térképek, ábrák és az eltűnt természeti tájak — nádasok, kompok, ártéri legelők, gátórházak — korabeli könyvomas, rajzos képei egészítik ki, s a fejezetek élén ismert költők és írók sorai utalnak rá, hogy a Tisza-szabályozás múltjában és jövőjében ezredvégi világkérdés rejlik. A humán tudományok különböző ágazatai szinte ontják az ismereteket arról,

hogy a társadalom és a környezet párbeszéde jóformán egyidős az emberiséggel, s az évezredes tapasztalatokat a kultúrák örökítették tovább. Ezt a bonyolult kölcsönhatást működésében szintetizálni próbáló szaktudomány, a történeti ökológia szemszögéből a kitűnő könyv különösen három nagyobb, egymással is összefüggő kérdéskörben készlet további gondolatokra. Ez a három kérdéskör: a Kárpát-medence környezeti viszonyainak népesség-megtartó képessége, a természeti erőforrások és a gazdasági érdekérvényesítés összefüggése, s végül az anyagi és szellemi kultúra egysége.

* *

A Tisza-völgy rendezését Széchenyi többek között azzal indokolta, hogy „köztudomás szerint leginkább sorvadásnak indul eleibe”. Generációkat foglalkoztatott a kérdés, ma sincs rá vitathatatlan felelet, s a könyv sem ad rá egyértelmű választ, hogy mi okozta a Kárpát-medence természeti viszonyainak átalakulását. Az alföldi pusztát a török megszállás következményének tekintő feltételezést — amint *Makkai László* már összefoglalta (1985) — *Teleki Pál*, *Prinz Gyula*, *Szabó István* és mások, földrajzi, településtörténeti és hidrológiai vizsgálatok alapján, a mesék világába utalták. Újabban a hosszú távú folyamatokat — a globális éghajlatváltozást, a lakosság életmódját, társadalmi-gazdasági igényeinek alakulását — és a rövidebb időszakokban lezajlott beavatkozások következményeit együtt vizsgálva világítják meg a változást a Kárpát-medence természeti viszonyaiban. Mégis, tudnunk kellene, hogy miben állt, mikor és miért történt az a romlás, amit a reformkor „sorvadás”-nak nevezett, s amit orvosolni kényszerült.

A 18. században az egyik, talán a legfontosabb változás a Kárpát-medencében, hogy a népesség száma megkétszereződött. A 18. századig általában 3—4 millió között mozgó népesség száma nyolc évtized alatt 9,7 millióra növekedett, főleg bevándorlás és telepítések következtében. Európa korai újkorai „népességgrobbanása”-nak nagy szakirodalmából *Foucault* az állam és a földtulajdonosok közös érdekét hangsúlyozza: „A XVIII. századi hatalmi technikák egyik nagy újdonsága a 'népesség' gazdasági és politikai problémaként való megjelenése... amely

a tulajdon növekedése és a rendelkezésre álló erőforrások között egyensúlyoz.” A lélekszám és a rendelkezésre álló természeti erőforrások függvényét alkotó túlnépesedés kihívásaira a társadalom nagy áldozatokkal, de mindig felelni kényszerült: járványok, háborúk, kirajzások vezettek le, vagy új erőforrások feltárásával oldják meg. A középkor a 13. században technikai és agrárforradalmával, a kora újkor új energiaforrás felfedezésével válaszolt. Európa nyugati országaiban a 18. század végére megtörtént az energia-váltás, *Fernand Braudel* szavaival, „a szén forradalom”, és már járta hódító útját a gőzgép.

Magyarországon a 18. században a népesség megkétszereződött, de az energiaváltás elmaradt. Annak ellenére, hogy *Selmecbányán* 1722-ben Európa második működő gőzgépét helyezték üzembe s már folyamatosan tártak fel széntelepeket. A bányászat és az ipar — a háromszorosára emelkedett vastermelés, a mészegetők, tégláégetők, üveghuták, papírmalmok — változatlanul a fa és a víz energiáját használták fel. A 9,7 millió ember szükségleteit, miként a középkorban a 2—4 millióét, az erdő és a víz szolgáltatta változatlanul.

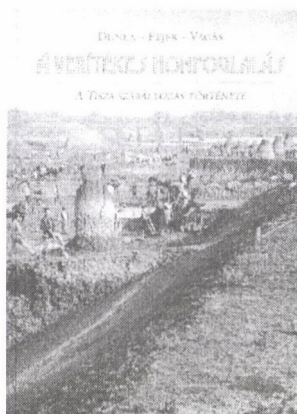
Az erdőket az előző évszázadban is erősen igénybe vette az állandósult háború és a korai ipar. Kamarai jelentések, vármegyei és városi felterjesztések azonban a 18. század folyamán végig az erdőségek példátlan pusztulásáról tudósítanak. A század első felében körülbelül 4 millió katasztrális hold erdő semmisült meg a bányák körül és a hamuzsirt főző körzetekben. Az angliai és az ausztriai bőripart, a stájer papírmalmok és faiparosokat a magyarországi bükösök, tölgyesek látták el. Úgy tűnik, hogy a század második felére a hagyományos közösségi erdővédelmi rendtartások kevéssé működtek. Vármegyék sora a Helytartótanácsot ostromolta, hogy gátolja meg az erdők kirabolását. Megállítani az irtást azonban *Mária Terézia* királynő rendelete és az ésszerű erdőgazdálkodás meghonosítására tett rendelkezések sora sem tudta. Félteni lehet — hangzott a század utolsó évtizedeiben — hogy ha az erdőket, „a nemzet felbecsülhetetlen kincsei”-t tovább pusztítják, az ország fátlan pusztasággá válik.

Wellmann Imre mutatta ki, hogy az intenzívebb mezőgazdaság megkésve tört

utat, a megnövekedett népesség igényeit extenzív módon, újabb területeket művelés alá fogva elégitették ki. A kor legjobb technikai színvonalán és a központi hatalom szervezésével elkezdett folyószabályozási és lecsapolási munkák célja az volt, hogy gabona-termő területeket nyerjenek, biztonságot nyújtsanak az árvizek ellen, és alkalmas hajózást teremtve megoldják a kereskedelmi szállításokat. Voltak sikeres helyi megoldások, de az áradások egyre kivédhetlenebbek lettek, olyannyira, hogy 1749-ben a Felső-Tisza vidékén magukra hagyva küzdő vármegyék nevében Szabolcs vármegye egyenesen a reformkori megoldást vetítette előre: a töltések önmagukban nem elegendők, Újlak és Tokaj között le kell vágni a Tisza kanyarait. A folyószabályozások és mocsárlecsapolások helyi keretek között többnyire csak elkezdődtek, pénz hiányában felében-harmadában sem készültek el. Megbontották viszont az évszázadokon át működő „fokos” folyókezelési rendszereket, s a szűk, merev gátak és az elhatalmasodó árvizek visszaszorították a hagyományos ártéri rétművelést, halászatot és állattartást. A régi vízgazdálkodáshoz alkalmazkodó tervek pedig rendre megfeneklettek a társadalmi, államhatalmi szerkezet zátonyain. Ez a sors jutott a végvári övezet vízvédelmi rendszerének is. A török megszállta területeket visszafoglaló háború után felmerült a terv, hogy rendbehozva halgazdálkodásra lehetne hasznosítani az annak idején olasz, német, holland mérnökök munkájával, zsilipek, szabályozott csatornák, tavak, árkok együtteséből kialakított nagy vízfelületeket. Hollandiában például Narden és Bourtange körül ma is élnek ezek a vízvédelmi rendszerek.

Az elmaradt energiaváltás a folyószabályozások talán egyik legsúlyosabb kérdésében ütött vissza. A vízimalmok sokasága áradásokat okozott és akadályozta a folyók és patakok szabad folyását. Más energia, más energiát átalakító gép nem jutott a lakosságnak. Kísérleteztek a szélmalommal, elszaporodtak a taposómalmok és a lovakkal hajtott szárzalmok. Tessedik Sámuel szerint ezek elcsigázták az embereket és tönkretették az ország loállományát, — s nem hoztak áttörő változásokat. Örölni pedig kellett. Jártak tehát tovább a vízimal-

mok, betiltva, elbontásuk után újraépítve, vagy egyszerűen „törvénytelenül”. Összességében mindez azzal járt, hogy — amint a *Veritékes honfoglalás* nagyívű műszaki áttekintése is megállapítja — a század utolsó harmadában a szabályozások és ármentesítések gyakori kudarcokhoz vezettek. Az 1750-es évektől egyre sűrűbb és kivédhetlenebb az árvíz, s a letarolt, lelegett hegyoldalokról lezúduló csapadékot nem tudják levezetni a folyók.

Egységben szemlélve a természeti viszonyok minőségbeli romlását, feltehető, hogy a 18. század végi aszályok katasztrofális jellege nem csupán a globális éghajlati változásból következett. 1779 és 1800 között átlagosan minden második évben sújtotta a lakosságot országos aszály. Forrásaink szűkösek, annyi azonban feltételezhető, hogy az előző századokhoz képest a vizek és erdők kölcsönhatása változott, módosult a páratartalom, a Kárpát-medence természeti viszonyainak régi sajátos ökológiai egyensúlya a 18. század végére megbomlott. Aszály és áradás pedig végtelenen elszigetelte az országrészeket. Nincs megfelelő úthálózat. Néhány postautat és kövesutat kivéve az út: por, sár és kátyú. Széchenyi írja: „...ugyan szárazságaink, mellyek, mint látszik, most többször fordulnak elő mint ezelőtt, nem sanyargatnak-e még inkább, mint néhai vízáradásaink? Én azt hiszem, általánosan szólva, inkább vagyunk felettei szárazságnak, mint igen nagy nedvességnek kitéve, noha szinte negyedrésze hazánknak mocsár vagy kiöntési lapály”.

A Tisza völgyében élők helyzetét a reformkori források általában az elszigetelődés, megrekedettség, a végzetetlen szegénység fogalmaival jellemzik. Az újabb agrártörténeti és néprajzi vizsgálatok a történeti változásokon áttekintve világították meg Széchenyi sokat idézett szavait, hogy a népesség pusztulásra jutott, mert a táj a régi természeti rendszeréhez képest katasztrofálisan leromlott állapotában lakosságát nem tudja eltartani. Az árvizek használhatatlanná tették a legelőket és a réteket, elégtelenné a régi vízkezelési eljárásokat. A háttakat, a települések magasabb térszintjeit előntötte az áradás. 1830-ban nyolcezer négyzetkilométernyi terület került két hónapra víz alá. Az 1843-ban kiadott folyófelmérési térkép szerint a Tisza csaknem ezer települést fenyegetett és a következő években el is árasztotta valamennyit. A táj településszerkezete, amely a társadalomnak — *Hajnal István* szavaival — „a természetes környezetre rávésett formája, a társadalomstruktúrájának egyik legszilárdabb, legtartósabb hordozója”, úgy tűnik, hogy a vizek áldozatává kezdett lenni. További átfogó kutatások dönthetnek majd, hogy milyen mértékben. A természeti viszonyok megmentését és a társadalmi—gazdasági megújulást Széchenyi egységben látta.

A Kárpát-medence válságos környezeti viszonyaival a központi kormányzat tisztában volt és rendezésére komoly erőfeszítéseket tett. Mégis, a környezeti pusztulás feltartóztatása a reformkor nemzedékére maradt, mert átfogó változást követelt. Az energiatranszformáció, közlekedés, gazdasági átrendezés, folyószabályozás, a népesség életlehetősége összességében polgári átalakulást, vagyis országos modernizációt kívánt. Meggyőző tehát a jól szerkesztett könyv alapvető megállapítása: 1846-ban a Tisza-völgy vízrendezési munkálatait nem lehetett tovább halasztani. Nem egyoldalú politikai vagy gazdasági megfontolás indokolta, hanem a megmaradás globális kényszere követelte. Szükségességét senki nem vitatta, s találó az egyik megfogalmazás: a „magyar nép régen várta”. A különböző műszaki tervekről nyújtott tárgyszerű tájékoztatás valószínűleg lezárja a régi vitákat.

**

A kortársak a Tisza-völgy rendezését országos egységben gondolkozva, sőt, a természeti viszonyok tágas kölcsönhatásával számolva képzelték el. A Tisza szabályozására szövetkezők szándéknyilatkozata hangsúlyozta, hogy a gyakori vízáradásokat az erdők pusztulása okozza. Átfogóan, a Kárpát-medence természeti egységében tervezték a Tisza völgyének ármentesítését, a mellékfolyók szabályozásával együtt, csatornákról, öntözésről gondoskodva, utakkal, vasúthálózzal összekapcsolva. Műszakilag a kor színvonalán elsőrangúan készítették elő: két évtizedes folyamfelmérési munkák, kritikailag minősített eltérő megoldások, tervek és tapasztalatok birtokában kezdtek meg. *Kossuth* Tisza-melléki élményeire hivatkozva írta, hogy az elindított munkát befejezetlenül hagyni nem szabad. Felkészültek kedvezőtlen fejleményekre. „Előfordulhat — fejtette ki Széchenyi —, hogy a sors kedvez a vízi munkálatoknak, de előfordulhat oly eset is, hogy az ez évi munkát elhordja a jövő évi áradás... a szabályozások teljes befejezése előtt egyes területeket a víz a jelenleginél is jobban fog rongálni.”

Alaposan feltárták már ugyan, ami előre nem volt kiszámítható. A *veritékes honfoglalás* mégis újat mond ésszerűségében is, és különösen a műszaki értelmiség helyzetéről közöl eddig kevésbé ismert tényeket. Vásárhelyi meghalt, a szabadságharcot leverték s a kiegyezés, a polgári államrendszer, a kapitalista gazdaság körülményei között a tehetségét azóta is tékozló ország viszonyait a kitűnő mérnöki gárda alaposan megszenvedte. A műszaki tudás sokszor alárendelődött tudományon kívüli céloknak, a szakértelem érvényesítését a társadalmi hierarchia, a pártpolitika, a magánérdekek, a bürokrácia és a korrupció közegében kellett kiharcolniuk. Hiányzott a szakmunkás, a pénz, a gondoskodás, a gép, sőt az 1860-as évek elején még az elegendő targonca is. S emeljük ki: a tulajdonviszonyok változásával járt, hogy az 1850—1860-as években fejsze alá került rengeteg erdő.

Közismert, hogy a Tisza-szabályozás munkálatait gyilkos viták tartották kereszt-tűz alatt, 1863-ban az országos aszály, majd az ismétlődő árvizek miatt. 1879 végzetes tavaszi éjszakáján Szegeden volt Mik-

száth, a fiatal író. Árvízi riportja több, mint konkrét élmény. Egész Európa megrendült. A kormány — nem függetlenül a politikai támadásoktól — francia olasz, német és holland szakértőket hívott. A vélemény egybehangzó volt: a koncepció helyes, a megvalósításban bekövetkezett hibák és a földmunka minősége miatt zavarodtak meg tartósan a Kárpát-medence második legnagyobb folyójának a vízlevezető viszonyai. Sokan okolták az erdőirtásokat, ellenükben viszont a gazdasági érdekekre, a magántulajdon szentségére hivatkoztak, mondván: az „erdővédők” is fölöslegesen kongatnak vészharangokat. Teljesen kiesett azonban az utókor emlékezetéből, hogy a humán tudományok művelői miként látták a természeti viszonyok átalakítását.

Még a reformkori egységbenlátás igényével, de már az új szemlélet, a pozitívizmus interdiszciplináris követelményével, a sajátos hazai feladatokat felismerve együtt vizsgálták a természeti körülmények és a társadalom történetét. Szinte áthidalhatatlan hiányokat leküzdve tudósítottak a Kárpát-medence természeti viszonyainak történeti változásairól, a tájak betelepedéséről, és megkezdték feltárni a magyar és más népek természetkezelési kultúráinak ellejtett emlékeit.

A professzionális fiatal magyar tudomány autonómiájának és szuverenitásának alapján, szaktudományos igénnyel hangsúlyozták a Kárpát-medence természeti világának különleges értékeit, vízi és növényi kultúrájának szerves egységét. *Ipolyi Arnold* élő hagyományokból és írott források alapján megkísérelte, hogy rekonstruálja a magyar nép természet-mitoszait, a fák, erdők, vizek, tájak képzetében rejlő gondolati világot, a „föld-anya”, a feltöretlen, a gyepföld különös tisztelétét, az „eleven-föld”, a be nem vetett föld erőt adó hiedelmeit és a víz életet nyújtó, megújító értékéhez fűződő mítoszokat. Mások tárgyyszerű ismeretekre törekedve a helynévanyag, dűlők, utak, források, kutak nevei alapján mutattak ki történeti összefüggéseket a művelési kultúrákról és a tulajdonviszonyokról. *Rómer Flóris*, a bencés rendi történész a történeti emlékeket leírva fejtette ki, hogy a Bakony korábban vizekben gazdagabb volt: „szembeötlő vízszükének okai úgy látszik: a vízhat-

lan földalaj hiánya, az erdők minden terv és számítás nélküli irtásai; a Balaton víztükrének lecsapolások általi visszaszorítása; a Sárrét és más posványos helyek kiszáritása”. Történeti leírásba illesztve mondta el, hogy a növénytakaró pusztulása magával vonja az emberek életkörülményeinek romlását, a beavatkozás környezetünkbe „a magát formáló természetben rendetlenséget és a későbbi korra nézve mintegy átkot idéz elő.” *Pesty Frigyes* nagyszabású 1864. évi helynévgyűjteménye rendszerezett tájékoztatást nyújtott az erdők és vizek régi viszonyairól és összehasonlítási alulról szolgált. „A kárhözatos erdőpusztítás...tán sehol nem bosszúlja magát széles e hazában oly érzékenyen, mint éppen nálunk a Bakonyban. Maholnap se fánk, se földünk, se pedig legelőnk nem leszen...” — írta Pesty. Tanulmányt tett közzé — *Magyarország vízhalózata a régi korban* — és többek között kifejtette, hogy a vizes mocsáros völgyek a sertésnevelés legtermészetesebb és leg-egészségesebb helyei. Többen felhasználták a magyar térképészet és a történeti földrajz eredményeit, kidolgozták a helynevek történeti vizsgálatának módszereit, és jelezték a veszélyeket. A nemzetközi irodalom alapján vázolták, hogy az erdők kipusztítása következtében megváltozott a terület növényzete, a lakosság élete s a népsűrűség. Ha eltűntek az erdők, változott az éghajlat, a mikroklíma és elapadtak a vizek. *Herman Ottó* és mások úgy vélték, hogy a pillanatnyi gazdasági érdekre hivatkozó erdővágásokkal a jövőt áldozzák fel. A polgáriarodás és a nemzeti érdekek követelményei között nincs ellentét. Két úttörő történeti mű is elkészült a Kárpát-medence természeti viszonyai változásának jobb megértéséhez. *Ortvay Tivadar* történetileg ugyan még kevésbé tisztázott, de hatalmas névanyagot állított össze: *Magyarország régi vízrajza a XIII. század végéig* (I—II. 1882). *Tagányi Károly* háromkötetes *Magyar erdészeti oklevéltára* (1896) pedig a Kárpát-medence középkori erdő-sültségeről, a korai erdővédelemről nyújtott át ma is nélkülözhetetlen dokumentumokat.

Kevéssé tisztázott, hogy a Tisza megrövidítésével bekövetkezett változásokból mennyi terheli az erdőpusztításokat. *Hunfalvy János* földrajztudós és társai az

ésszerű erdőkielés érdekében szólva idézték a francia akadémiaát. Franciaországban az erdőpusztítások óta az árvizek sokkal nagyobbak, a tartós szárazságok és a korábbiaknál gyakoribb áradások ugyancsak az erdők letarolásával vannak összefüggésben. Élőfákkal szegélyezett országutakról, ligetes legelőkről, alföldi erdőkről írva Széchenyi koncepcióját idézte fel, és felrémlt előtte, hogy a természeti tartalékok kimerülhetnek: „Én az erdőt nemzeti tőkének, nemzetünknek ügyeselmével utolsó tőkéjének tartom, melyet nem szabad megtámadnunk, eltékozolnunk, melynek megtartásában és nevelésében kormánynak, egyeseknek, községeknek s az egész nemzetnek, törvényhozásnak, közigazgatásnak és népnevelésnek közre kell működniök!”

Tárgyszerűen feltárva vitákat és tévedéseket, nyilván kiderül, hogy hatott-e mindez a vízrendezési munkálatokra. A *veritékes honfoglalás* meggyőzően bizonyítja, hogy a folyószabályozás roppant nehézségei menet közben bontakoztak ki, a megfelelő csatornák, öntöző rendszerek, a belvízelvezetések műszaki adottságai — a gőzerő, a robbanómotor, a villanyáram — csak a 19. század végétől lettek meg. De már előzőleg is alkalmazták az árasztásos és barázdás öntözést, csatornázásokat, erdőtelepítést, kiépítették a jogi, szervezeti intézményeket, megteremtették az anyagi forrásokat. Lehet, hogy a humán tudományok bizonyos köreiben éppen a Tisza-völgyi munkálatok adtak ösztönzést a korai ökológiai látásmód kifejlődésére.

1908-ra a munkálatok befejezettek tekinthetők, de az eredeti elképzelés megvalósítására egy évszázad is kevésnek bizonyult. Az ország megcsonkítása újabb emberfeletti munkát követelt. Küzdelmet, hogy a folyó életébe történt beavatkozás káros következményeit kiiktassák, gondozzák a védelmi műveket, próbáljanak új egyensúlyt teremteni a megbolygatott természeti rendszerben. Mennyi ebből a folyótól elvett 453 kilométer s a Tisza-völgy 2940 kilométeres árvízvédelmi műve? És mennyit nyom a latban az árvizektől megvédett közel 26 ezer négyzetkilométernyi terület?

Az eredményekről számsorok, diagramok, grafikonok és történeti vizsgálatok tudósítanak: az Alföld árvízmentesítése, meg-

szabadítása a belvizektől, a biztonságos hajózás megteremtése, fordulat az állattartó gazdálkodásból a piacra termelő gabonatermelésre. Átalakult a településszerkezet. Vasút, kereskedelem, ipar rendezte országos egységbe a Tisza völgyét. Demográfiai vizsgálatok jól mérhetően mutatták ki, hogy a folyószabályozás feltűnően kedvezően hatott a Tisza mentén élő népesség számának alakulására. Pedig *Kaán Károly* a két világháború között vizsgálva az Alföld viszonyait, leszögezte: Széchenyi koncepciója eredeti nagyvonalúságában nem valósult meg.

Mi lett az ára? Részben kiszámítható. Az 1900. évi Párizsi Kongresszus elismeréssel nyugtázta: „...amíg más országokban a folyók szabályozását állami feladatként, állami költségen hajtották végre, addig Magyarországon a Tisza és mellékfolyóinak szabályozására a helyiek jelentősen többet költöttek.” 1914. évi elszámolás szerint 320 millió pengőt, 70%-ban magánereből. A számokkal kevésbé kifejezhető: a talajvízszint csökkenése, az aszály, a szikesedés, a kiszáradás. A Kárpát-medence területének vízfelülete lecsökkent, mikroklímája megváltozott. Közel egymillió hektár vízvilág ökológiai rendszere alakult át. Eltűntek az ártéri erdőségek, a tölgyek és a nyírjések. Fajok pusztultak el és élőhelyek. Elmúlt az ártéri gazdálkodás, életformáival együtt, és más lett a táj. Speciális szakágazatok vizsgálatai tudósítanak a mélyrehatóbb ökológiai veszteségekről, az életkamrák, a partmenti erdők, a „puffer-erdők” hiányának következményeiről.

Az a Tisza, amit Petőfi 1847 februárjában még látott nincs többé. Nincs „parttalan medre”, nincsenek ártéri mezők, „levágott sarjűrendek”. Nincs „magas erdő”, „ünnepélyes csend”. 1998 novemberében mégis úgy láttuk a képernyőn, hogy ismét A Tisza vágatott át Kárpátalján. „...El akarta nyelni a világot!”

**

Nehéz megragadni a kreatív gondolkodás minőségi váltásait. Ezért is telitalálatnak vélem *A veritékes honfoglalás* rövid, de lényegbevágó fejezetét: *Széchenyi az Érmelléken 1820-ban*. Talán kicsit romantikus a leírás, de ez nem változtat magán a tényen. Valószínűleg a döntő élmény kap itt megfogalmazást, az őszi áradás után jégbe

fagyott falvak látványa a december végi nap-sütésben. S értelmezést a *Napló* sokat idézett sorai: a székelyhídi úriszéken „politikáról fecsegő... atyafiak... a parasztról teljesen megfélemedkeznek.” Az 1838. évi márciusi pesti jeges árvízben Széchenyi — amint feljegyezte — kozmikus veszélyt sejtett: „Végső dőfés Magyarországnak”. A Tisza-völgye számára maga a magyarság — amint mint királyi biztos a tiszai ármentesítő társulat elé tárta — vagy elpusztul „vagy az egész Tiszavölgyét egy kертé változtatjuk át”. A kert ez esetben nem a korszak gyönyörű tájkertjeit idézi, hanem szimbolikus jelentést hordoz. Ellentétben a pusztulás képzetével, a kiszáradt, gazokkal felvert tájjal az egyetemes és a magyar kultúrában a „kert” évszázadokon át a béke, boldogság, virágzás, termékenység jelképe. A konkrét példa pedig Hollandia. Széchenyi ki akarta küldeni az embereket. „megmutatnám nekik a vízőntözés nagyszerű eredményeit, hogy legyen fogalmuk azon állapotról, melyet csak a jövő nemzedék fog elérni”.

Hollandiában Oosterschelde védőműve a jövő század csúcstechnikájával mentette át az évezredes ökológiai kultúrát. 1953 egy februári éjszakáján a Rajna, a Maas és a Schelde folyó deltájában szökőár rombolta szét a gátakat, a tenger előntötte Délnyugat-Hollandia városait és falvait, betört a gabonamezőkre, elárasztotta a poldereket és romba döntött majd ötvenezer épületet. 1958-ban megszületett a Delta-törvény, és megkezdődtek az óriásgát építkezései, az árvízvédelem és a gazdasági haszon érdekében. A technika nem ismert lehetetlent. A tudósok, halászok, természetvédők viszont tiltakoztak: a merev gát elvágja a tengert, elpusztul az édes és a sós víz tizezeréves öllelkezéséből született páratlan élővilág. Az Óból édesvízi tó lesz, azután kiszárad és meghal. A természet láncolatából kiesik számtalan fontos elem, megsebződnek a part menti vizek, megbomlik a természet

önszabályozási rendszere. Közben épült az óriásgát, felében-harmadában már elkészült, de 1974-ben a parlament döntött: lebontották a merev gátat és felépítettek egy régi-újat. A mérnökök páratlan feladatot oldottak meg: az ősi vízkezelési tapasztalatot az elektronika, automatika legkorszerűbb szintjén valósították meg, vizalatti tankok, keszonok, óriásdaruk eszközeivel. Ez a gát pillérsor, zsilipekkel. Ha szükséges, zárnak a kapuk acélfalai. Különböző szabadon öllelkezhetsé sós és édesvíz, az ár és az apály. Élhet tovább a különleges vízvilág, ahogy a természet megalkotta.

**

A Tisza-szabályozás történetének nincs vége. A rendkívül gondos kiállítású könyv egyértelműen sugallja, hogy a múlt befejezetlen. Targyszerűen közlik a szerzők az 1970. évi árvíz tanulságát. Az árvizek természete megváltozott, s „kivételes árvizek mindaddig lesznek, míg a víz természeti körforgása meg nem szűnik”. A *Kárpátaljai Szemle* különszámában adta ki az 1998. novemberi árvízkatasztrófa helyi és összesítő riportját. A vízszint valóban majdnem mindenütt meghaladta az 1970-ben mért szintet. Mit vetítenek majd a jövő évezred plazmatévéi? Bizonyos, hogy a másfél évszázad hatalmas küzdelmét összefoglaló fontos könyv, *A veritékes honfoglalás* hitelesen adhatott programot: „meg kell védeni ... a folyókhoz kapcsolódó ökológiai rendszerek természeti értékeit és folytonosságát. A Tisza teremtő, tájformáló erejét... újraalakítani a vizes élőhelyeket... reménykedni a kárpát-medencei együttműködésben...” Mert valóban, már régen nemcsak a Tisza szabályozásáról van szó. (*Dunka Sándor. Fejér László. Vágás István: A veritékes honfoglalás. A Tisza-szabályozás története. Vízügyi Múzeum. Levéltár és Könyvtár gyűjtemény. Budapest, 1996. 216 o.*)

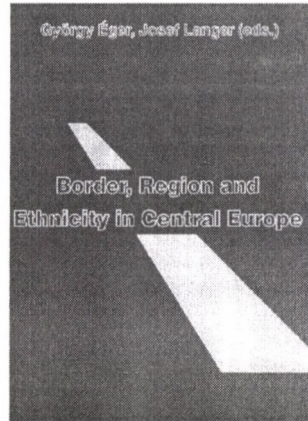
R. Várkonyi Ágnes

HATÁROK, RÉGIÓK, ETNIKUMOK

Határok, régiók, etnikumok — Közép-Európa figyelmet érdemlő problémái. Nem vezetnek véres s jelenleg végeláthatatlan konfliktusokhoz, mint a Balkánon, de azonos tőről fakadnak, ezért indokolt higgadt elemzésük s potenciális veszélyeik mérséklése.

Ez a közös „tő”: a nemzetállamok kései s külső hatalmak által diktált kialakulása Közép-, Kelet- és Délkelet-Európában. A nemzetállamok *formálódása* számos, alapvető vonatkozásban különbözött Európa nyugati és keleti felében. Nyugaton a folyamat kezdete a 17. századra tehető, kibontakozása pedig a 18. és 19. századra. A mögötte húzódó gazdasági folyamat: a korai iparosodás és urbanizáció, mely a középkorban kicsiny feudális entitásokra, városállamokra darabolódott nyugat-európai térség nagy nemzeti piacokba integrálódását ösztönözte. A nemzet ismérve az állampolgárság lett, az állam működtetéséhez a közigazgatásnak egységes nyelvet kellett használnia — a párizsi, római, madridi, berlini kormányzat saját országain belül felszámolta a régiók különállását, elsöpörte vagy visszaszorította a helyi nyelveket s kultúrákat. Közép- és Kelet-Európában ez a folyamat zömmel a 20. században kezdődött — talán még máig sem fejeződött be —, s fő formája a soknemzetiségű birodalmak kivülről vezérelt, erőszakos feldarabolása volt. Nem gazdasági racionalitás vezérelte — a nagy gazdasági terek kicsinyekre bontása a térség gazdasági haladását alaposan visszavetette —, s nem belső erőviszonyok formálták a nemzetállami határokat, hanem a két világháború utáni békekötést diktáló győztes nagyhatalmak geopolitikai megfontolásai. Az első világháború után, az Osztrák—Magyar Monarchia, a cári Oroszország és a Török Birodalom teljes vagy részleges felbontását követően megszületett nemzetállamok többsége korábban nem létezett, gyakran maga is soknemzetiségű volt (mint pl. Csehszlovákia és Jugoszlávia), melyben természetesen tartós feszültségek keletkeztek a nemzetállami kizárólagosságra igényt tartó nemzet és a nemzeti kisebbségek kö-

zött. Az új határok sem történelmi, sem etnikai régiókat nem követtek, hanem a békét diktáló nagyhatalmak stratégiai érdekeit — az Osztrák—Magyar Monarchia felbontásában főleg Franciaország, a Török Birodalom utódállamainak kijelölésében főleg Nagy-Britannia érdekeit.

Közép-Európa, azaz az Osztrák—Magyar Monarchia esetében az ipari/urbanizációs modernizáció 1920-ra — a trianoni béke idejére — már jelentősen előrehaladt, így az új határok nemcsak a történelmi és etnikai régiókat, hanem a gazdasági régiókat, városrendszereket is átszelték.

A határváltozások — mint jól ismert — nem fejeződtek be 1920-ban. Megismétlődtek — jóval kisebb mértékben — a II. világháborút lezáró békekötéskor. 1989 után pedig térségünkben a nemzetállam-alakulás immár harmadik hulláma jelent meg: 14 állam alakult a Szovjetunió helyén, 5 Jugoszlávia és 2 Csehszlovákia utódaaként. E jelenséget a globalizálódó világban és az integrálódó Európában lehet anakronisztikusnak is nevezni, ám ezek az új államformációk ezúttal a helyi fejlődés, a helyi kezdeményezések s nagyjából a helyi erőviszonyok eredményei.

Az országhatárok jelentősége a kontinens keleti felében különösen nagy. A közelmúlt gyakori változásai milliőkat tettek egyik napról a másikra államalkotó nem-

zetből kisebbségivé s megfordítva, változtak a hivatalos nyelvek, a magatartások s a nyilvános kultúra követendő mintái is. A határok hol dicsőséget, hol kudarcot szimbolizáltak, gyakran kellették félelmet, inkább elválasztottak, mint összekötöttek. Alig van időszerűbb kutatási feladat Közép-Európában, az Európai Unió s a hozzá integrálódni kívánó társult országok érintkezési zónájában, mint a *határok, régiók és nemzetiségi kapcsolatok vizsgálata*.

E témában szervezett nemzetközi kutatást a Teleki Alapítvány Közép-európai Intézete az osztrák tudományügyi minisztérium támogatásával. A kutatási eredményeket *Éger György és Josef Lange* szerkesztette kötetbe. A kötet első része elméleti megfontolásokat tartalmaz, a második — terjedelmesebb — rész szociológiai összehasonlító tanulmányokat különböző határövezetek mindennapjairól.

Az *elméleti rész* Éger György fogalmakat tisztázó tanulmányával kezdődik, régióról, regionalizmusról, határokról, centrum—perifériáról. Ez feltétlenül hasznos, hiszen a „régio”, ugyancsak divatba jövén, sok felzúzó meghatározást kap. A szerző világosan meghatározza, mit jelentenek e fogalmak a kötetben. Ehhez két széljegyzetet fűzök: a régió Bourdieu (s más szerzők) által megadott s követett fogalma — az emberek identitásához kötődő, a tudalban tükröződő fogalom — csak részlegesen alkalmazható Közép-Európában. A regionális identitás csak generációkon keresztül alakul ki történelmi régiókban, a fentebb idézett határváltozások e régiókat felszabdalták. Magyarországi vizsgálatok arra mutatnak, hogy regionális identitás legfeljebb értelmiségi konstrukcióként létezik (már amennyiben a lassan hivatalosodó hét régióra kérdezzünk), az átlagpolgár identitása kisebb terekhez: településekhez, kistájakhoz, etno-regionális egységekhez kötődik. A másik megjegyzés: a centrum—periféria viszony kevésbé kötődik a kötet témájához, s talán erősebben a friedmani (regionális tudományi), mint a wallersteini (gazdaságtörténeti) meghatározásban.

A második részben a magyar tanulmányok jónak ítéltetők, módszertanilag s anyagerősség szempontjából is. Éger György *A határ, mely elválaszt és összeköt*

c. tanulmányában négy „hármashatár” — a magyar—szlovén—osztrák, a magyar—szlovák—osztrák, a magyar—szlovák—ukrán és a magyar—ukrán—román — 30 knues sugarú körében lévő 30 település 1200 háztartásában vett fel igen részletes kérdőíveket. A háztartások kétharmada a szomszédos országokban élt, s ugyancsak kétharmadukban magyar volt a családfő. Érdekes, hogy a magyarok s nem-magyarok mennyire elkülönülnek egymástól: a házaspárok 99%-a ugyanahhoz az etnikumhoz tartozik, tehát szinte nincs is vegyes házasság! (Ez alól csak a Vend-vidék kivétel.) Ebben az is szerepet játszhat — ahol a magyarok száma jelentős —, hogy ők általában más vallást követnek, mint ahogy a többségi nemzet tagjai. A négy hármashatár között nagy a különbség a gazdasági fejlettség s az életszínvonal szempontjából — a „nyugatiak” és a „keletiek” között három—ötszörös az életszínvonal egyes elemei tekintetében. Végül, a nemzetek közötti rokonszenyindexek arra utalnak, hogy a különböző etnikai csoportok eléggé békésen élnek együtt. Mindenütt a magyarok a legnépszerűsőbbek — a választadók többsége magyar nemzetiségű volt — s őket mindenütt a velük élő többségi nemzet követi. A legkedvezőtlenebb mindenütt a romák megítélése, főleg a legszegényebb vidékeken, s általában alacsony a szerbek és a románok népszerűségi indexe. A magyar—szlovén—osztrák hármashatár mentén élő igen kevert népeség mutatja a legnagyobb toleranciát — nem utasítja el határozottan egyik etnikumot sem.

Hadas Miklós a magyar—szlovák—ukrán hármashatár övezetben vizsgálja a *modernizációs és életmód stratégiákat* a magyar családok körében, három generáción át. A kérdés az, hogy a határon túli magyar családokban a kisebbségi lét és a különböző országokhoz való tartozás milyen eltéréseket eredményezett a hazaiakhoz képest? A három ország 10—10, összesen harminc községében 443 magyar háztartásban történt adatfelvétel, s azt követően korszerű módszerekkel az adatfeldolgozás. Az eredmények szerint az életmód-modernizációt — amelyet az iskolázottság, a foglalkozásváltás, a lakóház minősége, felszereltsége, a mezőgazdasággal való kapcsolat, a szabadidő

eltöltése fejezett ki — a kisebbségi lét kevéssé befolyásolta, inkább az ország, s benne a hármashatár régiójának helyzetétől függött. A modernizálódás szempontjából csak Magyarországon vált el egymástól markánsan a helyi elit, a helyi középosztály s a szakképzetlen szegények csoportja; Szlovákiában a modernizáció valamennyi foglalkozási csoport háztartásában előrehaladt, Ukrajnában pedig a társadalmi mobilitás sem sokat segített az elmaradott életviszonyokon. S ismét bizakodva tapasztalhatjuk: a magyaroknak jó a véleményük a velük együtt élő más nemzetekről — reméljük, ez kölcsönös. A romákkal szemben viszont nagyon erősek az előítéletek, főleg Ukrajnában.

Bóhm Antal dolgozata a négy hármashatár-régió önkormányzataival foglalkozik. 1989 után Ausztriában természetesen nem történt közigazgatási változás; a decentralizált helyi önkormányzatok Magyarországra s Szlovákiára jellemzőek, míg a vizsgálat idején sem a szlovén, sem az ukrán helyi közigazgatás nem lábalt még ki a szocialista igazgatási rendszerből (ami Jugoszláviában és a Szovjetunióban ugyancsak eltért egymástól), a román pedig átmeneti, változó állapotban volt. A cikk alapján leíró jellegű — bár sok hasznos információt tartalmaz, a következtetésekkel adós marad. Így azt sem fejtí ki, hogy mi módon függ össze a helyi önkormányzatok jellege a határ menti kapcsolatok erősségével.

A kötet társszerkesztője, *J. Langer* is két tanulmánnyal jelentkezik. Az első, az *osztrák—magyar határ változó jelentőségét* taglaló szociográfikus esszé. A második, az *osztrák határövezet*et bemutató dolgozat keményebb szociológiai módszereket alkalmaz. A jó stílusú értekezés számos érdekes megállapítást tesz a határmenti zónák színvonalkülönbségéről, a határ menti helyzet

előnyének és hátrányának országonként eltérő megítéléséről, a határon túlnyúló kapcsolatok jellegéről (pl. az osztrákok mindegyelőtt Magyarországra látogatnak, majd Szlovéniába s alig a legközelebb fekvő Pozsonyba), a burgenlandiak nem is alaptalan aggodalmairól a közeli magyar városok és a magyar gazdaság versenyelőnyeit illetően stb. Egy itteni vizsgálat is megerősíti, melyet más határzónákban is tapasztaltak: a szomszédságban élő népek nem találják egymást ellenszenvesnek, nyoma sincs annak a gyűlölködésnek, mely lángba borította Jugoszláviát. Pedig amúgy a tolerancia nem erősségük, a roma kisebbséggel szemben mindenütt türelmetlenek.

Az államszocialista rendszer összeomlásával megnyíltak az évtizedekig szigorúan zárt határok. Az eufória nem tartott sokáig, ami természetes: a jót könnyű megszokni. Ami az igazán fontos kérdés: hogyan, milyen ütemben, milyen előnyök-hátrányok mellett halad előre a gazdaság regionális integrációja, a településrendszerek egymásbaépülése, a határok által elvágtatott szálak újrászövődése. Ez nem csak politikai engedékenységen, üzleti érdeken múlik. Nagy a fontosságuk — eddig kevéssé vizsgált — tudati tényezőknek, a hagyományok értékének, rokonszenveknek s előítéleteknek. Ez az érdekes könyv a közép-európai határzónák emberi viszonyaiba nyújt tudományos — szociológiai, politológiai, társadalompszichológiai — megközelítéssel bepillantást. Abba a közegebe, amelyben az integrációs kormányzati törekvések valóra válhatnak, kiteljesedhetnek — vagy zátonyra futhatnak. (*György Éger, Josef Langer eds.: Border, Region and Ethnicity in Central Europe. Klagenfurt, Norea Verlag, 1998. 204 o.*)

Enyedi György